

Tomasz Żuchowski

(Archiwum Państwowe w Toruniu, Toruń)

„BIURO RZĄDCY DÓBR WILANÓW” JAKO ŹRÓDŁO MATERIAŁÓW DOTYCZĄCYCH BUDOWNICTWA WIEJSKIEGO I PODMIEJSKIEGO W XIX I NA POCZĄTKU XX WIEKU

Niniejszy artykuł jest próbą zwrócenia uwagi na materiały związane z budownictwem wiejskim i podmiejskim w XIX i na początku XX w., które odnaleźć można w zespołach akt majątkowo-gospodarczych. Za przykład posłuży dokumentacja zachowana w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, w zespole Archiwum Gospodarcze Wilanowskie, w dziale XX: „Biuro rządcy dóbr Wilanów”. Główna problematyka tekstu poprzedzona zostanie krótką charakterystyką zadań i obowiązków leżących w gestii rządcy dóbr.

Rządca dóbr

Rządca dóbr stał na czele klucza dóbr i zarządzał wszystkimi gałęziami gospodarstwa na podległym mu terenie. Był on czynnikiem projektodawczym i wnioskodawczym. Odpowiadał za wydawanie poleceń oficjalistom, których wykonywanie kontrolował na cotygodniowych sesjach ekonomicznych. Opiniował wówczas raporty oraz rachunki folwarków i pozostałych komórek gospodarczych. Rządca ściśle nadzorował kasę prowentową, miał także specjalne obowiązki związane z propinacją. Jednak jego podstawowym zadaniem było zarządzanie uzyskiwanymi pieniędzmi oraz naturaliami¹. Bez asygnaty rządcy nie mogła być wypłacona żadna kwota z kasy prowentowej, ani też nie można było wydać produktów w jakimkolwiek dziale produkcji. On także nadzorował i organizował wszelkie prace budowlane oraz inwestycje na terenie podległego mu klucza, a także wypuszczał w dzierżawę niestałe źródła dochodów (kuźnie, sklepy, młyny itp.), jak również grunta we wsiach, a nawet całe folwarki. Rządcy podlegała również szkoła elementarna wraz z pracującymi w niej

¹ B. Smoleńska, *Administracja gospodarcza dóbr wilanowskich i ich kancelaria rachunkowo-kontrolna (XIX–XX w.)*, „Archeion”, t. 27, 1957, s. 218.

nauczycielami². Do jego głównych zadań należało także reprezentowanie dóbr na zewnątrz w stosunkach z lokalnymi władzami publicznymi. Rządca współpracował z nadleśnym generalnym, ponieważ do jego obowiązków należało również czuwanie nad funkcjonowaniem gospodarki leśnej. Nadleśny generalny sporo czasu spędzał w rozjazdach, nie miał więc możliwości, aby dopełnić wszystkich powierzonych mu obowiązków, a szczególnie tych, które wymagały stałego nadzoru na miejscu. W związku z tym to w gestii rządcy leżała m.in. ochrona lasów przed defraudacjami i innymi szkodami finansowymi³. Co niezwykle istotne, pomimo tego, iż służba leśna podlegała nadleśnemu generalnemu, to rządca był jej bezpośrednim zwierzchnikiem, od którego odbierała ona wszelkie dyspozycje oraz rozkazy⁴. Rządcy dóbr leżących w granicach majątku wilanowskiego zajmowali się także niektórymi sprawami związanymi z prowadzeniem gospodarki łowieckiej. Do jednych z ich głównych zadań w tej materii należało dopilnowanie wykonania niektórych aspektów związanych z urządzeniem łowów z obławą na terenie podlegającego im klucza⁵. Rządcy dóbr brali również czynny udział w wydzierżawianiu prawa do polowania⁶. Dodatkowo rządca dóbr wilanowskich, jako jedyny z administratorów kluczowych, w razie nagłej potrzeby dostarczenia dziczyzny na stół hr. Potockich, był osobiście odpowiedzialny za wystawienie stosownego pisma w tej sprawie, które kierował bezpośrednio do nadleśnego generalnego⁷.

Materiały wytworzone przez kancelarię rządcy dóbr Wilanów

Dokumentacja wytworzona przez kancelarię rządcy dóbr Wilanów zachowała się, we wspomnianym już dziale XX: „Biuro rządcy dóbr Wilanów”. W jego skład wchodzi 407 j.a.⁸, z okresu od 25 III 1818 do 25 IX 1935 r. Dokumentacja zachowana w niniejszym dziale odzwierciedla wspomniane wcześniej obowiązki leżące w gestii rządcy dóbr Wilanów. Odnajdziemy tutaj zatem archiwalia dotyczące dzierżaw w obrębie dóbr Wilanów: domów, gruntów, jatki, kuźni, młynów, osad, wypasu bydła, propinacji w austeriach i karczmach oraz sklepów. Jak już nadmieniono, rządca dóbr współpracował z nadleśnym, w związku z tym w dziale XX znajdują się także akta dotyczące lasów w obrębie dóbr Wilanów i prowadzonej tam gospodarki, jak również łowiectwa, bażantarni oraz zwierzyńca. W dziale tym zachowały się także materiały dotyczące: szkół elementarnych, szpitala św. Aleksandra w Wilanowie, kościołów znajdujących się w obrębie dóbr wilanowskich, kasy procentowej, etatów służby dóbr oraz ogólne oficjalistów i urzędników, a także ubezpieczeń budynków na wypadek pożaru.

² Tejże, *Struktura i funkcjonowanie zarządu dóbr wilanowskich (1800–1864)*, Poznań 1975, s. 81.

³ Tamże, s. 99.

⁴ Tamże.

⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Archiwum Gospodarcze Wilanowskie (dalej: AGWil.), dz. XVIII: „Administracja leśna”, sygn. 20, s. 48; sygn. 21, s. 39; sygn. 143, s. 98–99.

⁶ Tamże, dz. XX: „Biuro rządcy dóbr Wilanów”, sygn. 131/1, s. 146.

⁷ Tamże, dz. XVIII: „Administracja leśna”, sygn. 5, s. 6.

⁸ Liczba ta nie odpowiada numerowi ostatniej sygnatury, gdyż w dziale występują sygnatury mieszane, cyfrowe arabskie i rzymskie oraz cyfrowo-literowe.

Materiały dotyczące budownictwa wiejskiego i podmiejskiego

W dziale XX: „Biuro rządcy dóbr Wilanów” znajduje się dokumentacja budowlana kościołów, w tym materiały dotyczące odbudowy kościoła w Jazgarzewie z lat 1923–1925⁹, korespondencja dotycząca finansowania i przebiegu remontów kościoła w Piasecznie oraz wykazy kosztów przeprowadzonych napraw z lat 1848–1889¹⁰, sprawozdania z wydatków na remont kościoła w Powsinie oraz remontów i budowy obiektów przykościelnych z lat 1850–1900¹¹, a także akta dotyczące budowy kościoła św. Anny w Wilanowie z lat 1857–1868¹². We wspomnianym dziale odnaleźć można również dokumentację budowy szkoły w Powsinie z lat 1853–1860¹³ oraz akta dotyczące budowy i późniejszego zaopatrzenia w maszyny i inne sprzęty gorzelnii w Wilanowie z lat 1905–1913¹⁴. Znajdują się tam także wykaz materiałów potrzebnych do naprawy wiatraka w Dąbrówce z 1861 r.¹⁵ oraz dokumentacja związana z naprawami i remontami ogrodzenia i budynku w ogrodzie wilanowskim z lat 1863–1917¹⁶. Ponadto w dziale XX zachowała się korespondencja z malarzami, dekarzami, cieślami, ślusarzami i murarzami oraz podpisywane z nimi kontrakty na wykonanie prac budowlanych i remontowych na terenie dóbr Wilanów z lat 1848–1923¹⁷. Uzupełnieniem tej dokumentacji są wykazy materiałów przekazywanych przez administrację dóbr na naprawy i remonty w dobrach Wilanów oraz dokumentacja rachunkowa z lat 1848–1915¹⁸.

Ważną częścią dokumentacji zachowanej w dziale XX: „Biuro rządcy dóbr Wilanów”, są wykazy i opisy budowli znajdujących się na terenie dóbr wilanowskich. Jest tam wykaz budowli, zamieszkałych przez straż leśną, wymagających remontu z 1855 r.¹⁹, wykaz budowli przeznaczonych do sprzedaży na terenie wsi Żabieniec z 1859 r.²⁰, spis domów mieszkalnych dworskich i budowli przemysłowych znajdujących się w posiadłościach należących do hrabiego Augusta Potockiego z 1867 r.²¹, opisy budowli dworskich w dobrach Wilanów i Służew oraz budowli służby leśnej w leśnictwie Chojnów z 1867 r.²² oraz spisy budowli wykorzystywane do poboru podatku podymnego z lat 1874–1912²³. Najcenniejszymi materiałami dotyczącymi budownictwa wiejskiego i podmiejskiego, zachowanymi w dziale XX są projekty architektoniczne, plany rozkładu pomieszczeń w budynkach, rysunki budynków oraz plany sytuacyjne miejscowości znajdujących się na terenie dóbr wilanowskich. Łącznie jest to niemal 120 dokumentów, których spis zamieszczono poniżej (wszystkie sygnatury pochodzą z AGAD, AGWil., dz. XX).

⁹ AGAD, AGWil., dz. XX, sygn. 2.

¹⁰ Tamże, sygn. 3.

¹¹ Tamże, sygn. 4.

¹² Tamże, sygn. 162.

¹³ Tamże, sygn. 8.

¹⁴ Tamże, sygn. 315a.

¹⁵ Tamże, sygn. 172.

¹⁶ Tamże, sygn. 215/II.

¹⁷ Tamże, sygn. 23/I–23/IV, 109, 165 i 218.

¹⁸ Tamże, sygn. 109 i 110.

¹⁹ Tamże, sygn. 23/I.

²⁰ Tamże, sygn. 107.

²¹ Tamże, sygn. 219/II.

²² Tamże, sygn. 225.

²³ Tamże, sygn. 289.

sygn. 5/II

- s. 197 — rysunek przedstawiający plebanię w Służewie od frontu, z boku i jej rzut architektoniczny, niedatowany (prawdopodobnie koniec XIX w.),
- s. 302 — odręczny plan gruntów wsi Służew z oznaczeniem usytuowania kościoła, budynków przykościelnych i cmentarza z 1905 r.

sygn. 19

- s. 111 — projekt wzniesienia piętra przy oborze w folwarku Wolica, niedatowany (prawdopodobnie połowa XIX w.).

sygn. 42/II

- s. 9 — projekt remontu domu dla oficjalistów w Dąbrówce z 1859 r.,
- s. 56 — projekt domu murowanego w Dąbrówce z 1861 r.

sygn. 42/III

- s. 194 — podręczny plan budowy domu czworaka w folwarku Dąbrówka wraz z wykazem potrzebnych materiałów z 1889 r.,
- s. 246 — projekt budowy kuźni w folwarku Dąbrówka, niedatowany (prawdopodobnie z 1903 r.).

sygn. 56/I

- s. 218 — projekt przebudowy stajni przy austerii w Piasecznie z 1869 r.

sygn. 59/I

- s. 123 — plan przecięcia poprzecznego oraz rzut poziomy ziemianki przy austerii w Wilanowie z 1857 r.

sygn. 60/I

- s. 66 — projekt domku dla dozorczy przy składzie wódek w Zastowie z 1852 r.

sygn. 109

- s. 290–291 — odręczny szkic ferklejdunku²⁴ przy oknach w suficie biblioteki pałacowej w Wilanowie z 1861 r.,
- s. 313–314 — projekt piedestału pod posąg z 1862 r.,
- s. 346–347 — szkic projektu mostu na rowie w Natolinie z 1877 r.,
- s. 409 — plan pałacu w Wilanowie z 1911 r.

sygn. 121/II

- s. 4 — projekt domu mieszkalnego dla leśniczego w Chojnowie z 1894 r.

sygn. 122

- s. 185 — barwny plan sytuacyjny folwarku Olechów z 1896 r.

sygn. 123

- s. 504 — projekt domu mieszkalnego dla strzelca w Laskach z 1894 r.,

²⁴ Ferklejdunek — szalowanie; listwa przybijana wokół drzwi lub okien.

- s. 613 — odręczny plan gospodarstwa gajowego Józefa Sikory pod Radością, niedatowany (prawdopodobnie początek XX w.).

sygn. 145/I

- s. 468–469 — odręczny plan budowy mostu drewnianego na drodze za wsią Powsinek, niedatowany (prawdopodobnie 2. połowa XIX w.),
- s. 589 i 597 — odręczne plany mostu pod Wilanowem z 1879 r.

sygn. 175/II

- s. 43 — projekt stodoły we wsi Moczydło z 1880 r.,
- s. 161 — projekt stodoły we wsi Moczydło z 1889 r.,
- s. 303 — plan sytuacyjny budynków w majątku Moczydło, będących własnością Ksawerego Branickiego, niedatowany (prawdopodobnie z początku XX w.).

sygn. 182/I, II

- s. 522 — plan sytuacyjny młyna oraz innych budynków we wsi Zgorzała z 1891 r.

sygn. 182/III

- s. 86 — odręczny plan kolonii młynarskiej Zgorzała z 1898 r.,
- s. 114 — plan sytuacyjny miejscowości Zgorzały z 1904 r.,
- s. 119 — szkic oraz rzut poziomy budynku mającego powstać na miejscu po spalonym młynie w Zgorzale z 1904 r.

sygn. 185/II

- s. 398 i 400 — odręczne plany przedstawiające rozmieszczenie budynków w folwarku Służewiec z 1871 r.,
- s. 613 — plan sytuacyjny zabudowań w Wilanowie, niedatowany (prawdopodobnie 2. połowa XIX w.).

sygn. 185/III

- s. 247–250 — odręczne plany sytuacyjne zabudowań w folwarkach Służew, Służewiec, Wilanów i Wolica, niedatowane (prawdopodobnie 2. połowa XIX w.),
- s. 358, 368, 374 i 383 — odręczne plany sytuacyjne folwarków Służew, Służewiec, Wilanów i Wolica z 1873 r.

sygn. 185/IV

- s. 5 — plan sytuacyjny budynków we wsi młynarskiej Zgorzała, niedatowany (prawdopodobnie z 1889 r.),
- s. 38 i 39 — plan młyna w Zgorzale (rzuty poziome, przekroje), niedatowany (prawdopodobnie z 1889 r.),
- s. 136 — plan sytuacyjny wsi Gorzkiewki, niedatowany (prawdopodobnie z 1906 r.),
- s. 141 — plan sytuacyjny folwarku Natolin, niedatowany (prawdopodobnie z 1906 r.),
- s. 144 — plan sytuacyjny gajówki w Wawrze, niedatowany (prawdopodobnie z 1907 r.),

- s. 147 — plan sytuacyjny gajówki w Pilawie, niedatowany (prawdopodobnie z 1906 r.),
- s. 153, 155, 157, 159, 161, 163 i 165 — plany sytuacyjne budynków w leśnictwie Chojnów z 1905 r.,
- s. 167 — plan sytuacyjny fragmentu miejscowości Wawer, niedatowany (prawdopodobnie z 1901 r.),
- s. 169 — plan sytuacyjny gajówki w Wawrze, niedatowany (prawdopodobnie z 1901 r.),
- s. 171 — plan sytuacyjny gajówki pod Miłosną, niedatowany (prawdopodobnie z 1901 r.),
- s. 175 — plan sytuacyjny gajówki w Zastowie, niedatowany (prawdopodobnie z 1901 r.),
- s. 324 — plan sytuacyjny folwarku Służewiec, niedatowany (prawdopodobnie z 1910 r.),
- s. 330 — plan sytuacyjny folwarku Służew, niedatowany (prawdopodobnie z 1910 r.),
- s. 352 — plan sytuacyjny folwarku Wilanów, niedatowany (prawdopodobnie z 1908 r.),
- s. 370 — plan sytuacyjny gorzelnii w Wilanowie, niedatowany (prawdopodobnie z 1908 r.),
- s. 371 — plan gorzelnii w Wilanowie (rzuty poziome), niedatowany (prawdopodobnie z 1908 r.),
- s. 384 — plan sytuacyjny folwarku Zawada z 1906 r.,
- s. 389 — plan sytuacyjny folwarku Zastów, niedatowany (prawdopodobnie z 1909 r.),
- s. 390–393 — plany budynków znajdujących się w folwarku Zastów (rzuty poziome i przekroje), niedatowane (prawdopodobnie z 1908 r.),
- s. 431 — plan sytuacyjny folwarku Żabieniec, niedatowany (prawdopodobnie z 1907 r.),
- s. 437 — plan sytuacyjny gajówki w Zalesiu z 1909 r.,
- s. 444 — plan sytuacyjny gajówki w Nowinkach z 1911 r.,
- s. 446 — plan sytuacyjny gajówki w Pilawie z 1912 r.,
- s. 463 — plan sytuacyjny wsi Pilawa, niedatowany (prawdopodobnie z 1902 r.),
- s. 479 — plan sytuacyjny folwarku Paluch, niedatowany (prawdopodobnie z 1910 r.),
- s. 486 — plan sytuacyjny folwarku Paluch z 1906 r.,
- s. 493 — plan sytuacyjny folwarku Dąbrówka, niedatowany (prawdopodobnie z 1914 r.),
- s. 496 — plan sytuacyjny leśniczówki w Wawrze, niedatowany (prawdopodobnie z 1907 r.),
- s. 499 — plan sytuacyjny gajówki w Laskach, niedatowany (prawdopodobnie z 1901 r.),
- s. 501 — plan sytuacyjny gajówki pod Miłosną, niedatowany (prawdopodobnie z 1913 r.),
- s. 508 — plan sytuacyjny folwarku Wilanów, niedatowany (prawdopodobnie z 1909 r.),
- s. 523 — plan sytuacyjny folwarku Powsin, niedatowany (prawdopodobnie z 1915 r.),

- s. 527 — plan sytuacyjny folwarku Wilanów, niedatowany (prawdopodobnie z 1915 r.),
- s. 531 — plan sytuacyjny zajazdu w Wilanowie, niedatowany (prawdopodobnie z 1914 r.),
- s. 535 — plan sytuacyjny folwarku Wolica, niedatowany (prawdopodobnie z 1915 r.),
- s. 540 — plan sytuacyjny folwarku Wolica, niedatowany (prawdopodobnie z 1910 r.),
- s. 546 — plan sytuacyjny folwarku Dąbrówka, niedatowany (prawdopodobnie z 1915 r.),
- s. 548 — plan sytuacyjny gajówki przy leśniczówce Kabaty, niedatowany (prawdopodobnie z 1909 r.).

sygn. 196/II

- s. 607 i 608 — plany maszyn parowych, które miały być zainstalowane w młynie i tartaku w Wilanowie, niedatowany (prawdopodobnie z 1862 r.),
- s. 609 — plan sytuacyjny młyna i tartaku w Wilnowie z 1862 r.

sygn. 200/II

- s. 456 — odręczny plan sytuacyjny browaru w Wilanowie z 1875 r.,
- s. 458 — odręczny plan lokali browarnych w Wilanowie, niedatowany (prawdopodobnie 2. połowa XIX w.).

sygn. 218

- s. 104 — odręczny projekt spichlerza, który miał być wybudowany w folwarku Paluch, niedatowany (prawdopodobnie z 1866 r.).

sygn. 226

- s. 134 — odręczny plan sytuacyjny folwarku Powsin z 1903 r.,
- s. 148 — plan sytuacyjny osady karczemnej w Gorzkiewkach z 1896 r.,
- s. 153 — plan sytuacyjny osady karczemnej w Zbarzu z 1896 r.,
- s. 165 — plan nowego cmentarza w parafii Służew z 1903 r.,
- s. 170 — plan sytuacyjny osady szkolnej we wsi Wawer z 1909 r.

sygn. 244

- s. 188 — plan sytuacyjny wsi Służewiec z 1860 r.,
- s. 192 — plan sytuacyjny wsi Zbarz z 1860 r.

sygn. 253

- s. 11–13 — rzuty poziome i rozmieszczenie mieszkańców w lokalach na „Paniejowie” z 1878 r.,
- s. 15 — rzut poziomy rozkładu piwnic pod „szpitalnym domem” w Wilanowie, niedatowany (prawdopodobnie 2. połowa XIX w.),
- s. 16 — rzut poziomy prawdopodobnie „szpitalnego domu” w Wilanowie, niedatowany (prawdopodobnie 2. połowa XIX w.),
- s. 17 — rzut poziomy lokalu browarnego w Wilanowie, niedatowany (prawdopodobnie 2. połowa XIX w.),
- s. 17 — rzut poziomy oficyny koło browaru w Wilanowie, niedatowany (prawdopodobnie 2. XIX w.).

sygn. 264

- s. 333 — plan rozmieszczenia budynków w folwarku Zastów z 1884 r.,
- s. 334 — plan rozkładu pomieszczeń dworu w Zastowie z 1884 r.,
- s. 339–340 — plany rozkładu izb w budynku po karczmie w Zastowie z 1898 r.

sygn. 300

- s. 147 — plan sytuacyjny miejscowości Chojnów, niedatowany (prawdopodobnie koniec XIX w.).

sygn. 315a

- s. 42 — plan aparatury do wyrobu wódki w gorzelnii w Wilanowie z 1906 r.,
- s. 45 — plan pompy odśrodkowej w gorzelnii w Wilanowie z 1908 r.,
- s. 50 — plan komina do kotła parowego w gorzelnii w Wilanowie z 1908 r.,
- s. 159, 162 i 195 — plany studni artezyjskiej w gorzelnii w Wilanowie z lat 1911–1912.

sygn. 316b

- s. 14 — plan sytuacyjny Wólki Grodzkiej, niedatowany (początek XX w.).

Celem niniejszego tekstu było zwrócenie uwagi badaczy tematyki budownictwa wiejskiego i podmiejskiego na materiały zachowane w zespołach akt majątkowo-gospodarczych. Na przykładzie archiwaliów zachowanych w dziale XX: „Biuro rządcy dóbr Wilanów” starano się pokazać, jak interesująca i różnorodna dokumentacja dotycząca tych zagadnień znajduje się w zespole Archiwum Gospodarcze Wilanowskie.

Tomasz Żuchowski, “Office of the Wilanów estate governor” as a source of records concerning the housing construction in rural and suburban areas in the 19. and early 20th c.

Summary

This text is an attempt to draw attention to the records related to rural and suburban housing construction in the 19. and early 20. c. that can be found in archival fonds containing businesses and estate papers. The records preserved in the Central Archives of Historical Records in Warsaw, fond *The Wilanów Economic Archives*, section XX “Office of the Wilanów estate’s governor” were analyzed as an example. The fond contains cartographic records, documentation of construction and repair as well as lists and descriptions of buildings located in the Wilanow estate. This main subject of the article was preceded by a brief characterization of tasks and responsibilities of governors goods.

Słowa kluczowe: Wilanów, Dobra Wilanów, Rządca dóbr Wilanów, Akta majątkowo-gospodarcze, dokumentacja budowlana, budownictwo wiejskie, budownictwo podmiejskie

Keywords: Wilanów, Wilanów estate, Wilanów estate’s governor, business and estate papers, technical documentation, documentation of construction works, suburban architecture, rural architecture